

De heliga fäderna Sergej och Herman, Valamo klosters grundare En hagiografisk undersökning

Valamo klosters historia

Den exakta tidpunkten för Valamo¹ klosters grundande är icke känd, men på basen av vissa historiska källor kan man anta, att klostret grundades på ön i Ladoga vid mitten av 1100-talet. Denna tid innebar en ökning av både den östliga och den västliga kyrkans missionsverksamhet, liksom även konkurrensen mellan Sverige och Novgorod tilltog i fråga om Finland. Det första korsståget från Sverige till Finland företogs år 1155 och Novgorod försökte å sin sida befästa sitt inflytande i Karelen genom en intensifierad missionsinsats bland karelarna.²

Enligt traditionen var det en grekisk munk, Sergej, som först slog sig ned på Valamo, och hans arbete fortsattes av hans efterföljare, Herman.³ Det kloster de grundade bör ha varit ett anspråkslöst eremitkloster, som sedan småningom växte ut till ett betydande missionscentrum. Sergejs och Hermans insats blev synbarligen starkt uppskattad, eftersom de tydligen omedelbart efter sin död började bli vördade som helgon. Ärkebiskopen i Novgorod, Johannes, bekräftade redan på 1160-talet deras kult och lät måla ikoner med deras bild.⁴

Hagiografin på H. Sergejs och H. Hermans ikoner

Ikonen med Valamo klosters grundare, de heliga fäderna Sergej och Herman, är välkänd. Den visar de två troskämparna i deras egenskap av klostergrundare, stående i helfigur och något vända mot bildens centrum. Sergej avbildas till vänster som en vithårig åldring, medan hans lärjunge och efterträdare Herman står till höger som en yngre man med mörkt skägg. I bakgrunden ses det kloster de grundat, och på vilket de pekar, antingen direkt med handen eller med en skriferulle. Vanligen brukar sådana skriferullar innehålla de regler klosterstiftare efterlämnat för eftervärlden. I fråga om Valamofäderna uppmanar Sergej till lydnad gentemot ledare och överhet och Herman frambär den rättrogna kyrkans lovprisning.⁵

Fig. 1. Sergejs och Hermans ikon från slutet av 1800-talet. OKM 2219. Foto Vesa Takala. Ortodoxa kyrkomuseet.

De heliga fäderna i sina för skemamunkar typiska dräkter⁶ uppfyller hela bildens förgrund, medan klostret avbildas centralt, men i bakgrunden. En sådan komposition är av relativt sent datum. Hagiografiskt uppstår den först på 1700-talet, och dess blomstringstid infaller på 1800-talet.⁷ Tidigare, under medeltiden och i början av nya tiden, brukade man skildra klostergrundare enligt äldre modell *en face* och utan någon klostermiljö i bakgrunden.

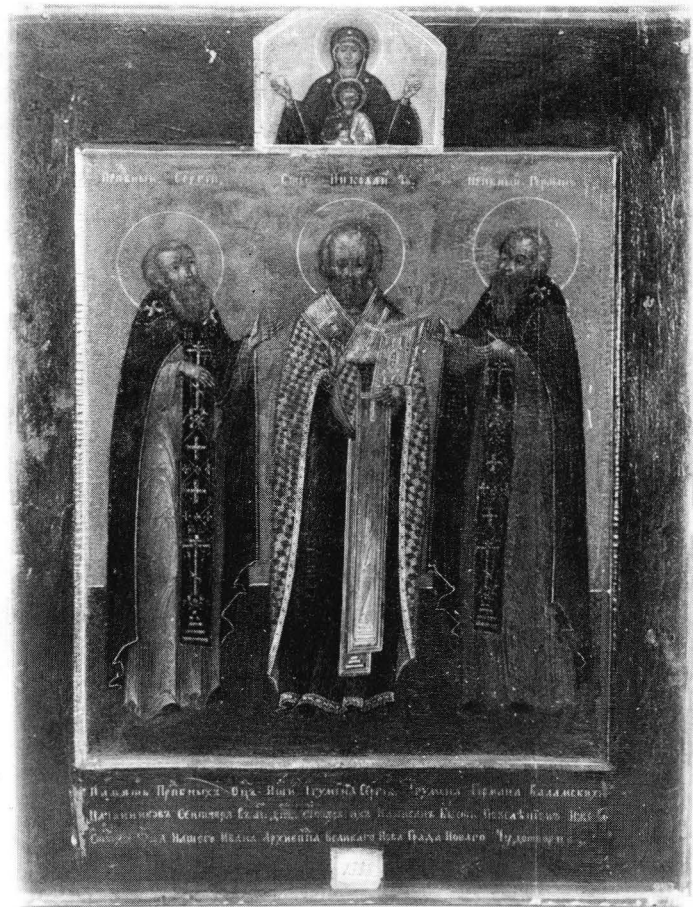

Fig. 2. Sergejs och Hermans ikon som utförts enligt medeltida ikonografi på 1800-talet. I mitten den Hel. Nikolaos. OKM 227. Foto Vesa Takala. Ortodoxa kyrkomuseet.

På ikonens översta fält avbildas en liten ikon, Kristi Förklarings ikon. Att denna Förklaringsikon tagits med i kompositionen understryker klosterbyggnadens innebörd för ikonens hagiografi, ty Valamo klostrets huvudkyrka var helgad minnet av Kristi Förklaring. På ikoner som följer ett äldre mönster är det Kristus eller Gudsmoan som får plats på ikonens övre parti.⁸

Valamo klostrets byggnadshistoria

Sergej- och Hermansikonernas klostermiljö är speciellt intressant, emedan utformningen troget avspeglar klostrets byggnadshistoria och därför underlät-

Fig. 3. Klosterbyggnaderna från igumenen Nazarijs tid dominerade omkring hundra år ikonerna av Valamos grundare. Slutet av 1700-talet. OKM 1515. Foto Vesa Takala. Ortodoxa kyrkomuseet.

tar dateringen av ikonerna. Bara vi alltså håller huvuddragen av klostrets byggnadshistoria i minnet, är det enkelt att undvika dateringsmisstag.

Om de äldsta skedena i denna historia föreligger ytterst sparsamma uppgifter. Trä var det huvudsakliga byggnadsmaterialet under medeltiden och början av nya tiden, varför klostrets byggnader var mycket utsatta för

Fig. 4. På denna ikon av de heliga fäderna är uppmärksamheten betonad fäst vid den nyuppförda Heliga porten. OKM 1815. Foto Vesa Takala. Ortodoxa kyrkomuseet.

eldsvådor. Ett flertal sådana har antecknats i klostrets hävder, några uppkomna av våda, andra förorsakade av yttre fiender. Emellertid uppsteg klostret alltid på nytt, bokstavligen ur askan: nya kyrkor och bostäder uppfördes och inhägnader restes.⁹

Fig. 5. V.M. Pesjehonov, Sergejs och Hermans ikon, 1853. OKM 860. Foto Vesa Takala. Ortodoxa kyrkomuseet.

Dessa osäkra förhållanden fortgick ända till freden i Nystad år 1721. Som en följd av denna fred avslutades för brödraskapet en hundraårig evakueringsperiod och ett nytt återuppbyggande inleddes. Arbetet på själva klostret hade dock tack vare ett kejsarligt edikt påbörjats redan år 1715 och år 1719 stod en ny kyrka färdig – av trä även den. Icke heller denna kyrka undgick eldens förstörelse; på palmsöndagen år 1754 förstördes hela klostret med undantag av ett enda bönehus av en förödande eldsvåda.¹¹ Trots alla dessa misslyckanden användes trä om och om igen som byggnadsmaterial. Först 1780-talet medförde en avgörande förändring i klostrets byggnadshistoria, då munken Nazarij år 1782 invigdes i uppgiften att förestå klostrets byggnadsverksamhet.¹²

Under igumenen¹³ Nazarijs tid – åren 1785–1801 – förverkligades ett omfattande byggnadsprogram och Valamo fick de yttre ramar, som man ännu idag kan spåra i klostrets plan. Brödraskapets bostäder planerades som en kringbyggd rektangel, där längornas sammanlagda sträckning blev 140 famnar eller 300 meter. Så uppkom den sk inre kvadraten, på vars innergård den nya Kristi Förklaringskyrkan reste sig. Den var uppförd av sten i två våningar med fem kupoler, och fick sin prägel av det 18 famnar eller 38 m höga klocktornet. Underkyrkan, som helgats fäderna Sergej och Herman, invigdes år 1789 och överkyrkan togs i bruk år 1794.¹⁴

Denna huvudkyrka från igumenen Nazarijs tid betjänade klostrets invånare inemot etthundra år, men revs på 1880-talet då under igumenen Damaskin grundstenen för en ny kyrka lades år 1887. Den nya kyrkan hann emellertid inte bli färdig under Damaskins tid, utan blev först invigd fem år senare, 1892, under igumenen Gabriel. Arbetet hade utförts enligt en plan av arkitekt Silin och under ledning av arkitekt Karpov.¹⁵

Denna nya treskeppiga kupolförsedda korskyrka var uppförd av rödtegel och grå, röd och svart granit. De omväxlande bältena av röda och vitrappade ytor bidrog till fasadernas dekorativa effekt. Kyrkan, som reste sig högt över de omgivande byggnaderna, var synlig långt ute över Klosterviken.

Ikonerna från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet

Man kan, om man så vill, anse en karta av lantmätare Moritz von Dreier från år 1798 som en av de äldsta Sergej- och Hermansikonerna.¹⁶ Här avbildas för första gången den under igumenen Nazarijs tid uppförda klosterhelheten. Kartan berör hela ögruppen i Ladoga och Valamo kloster. Detta framställs delvis sett uppifrån på kartans övre parti och avbildas närmast från sydost i enlighet med kartans nordsydliga topografi. Von Dreier har betonat byggnadsgruppens betydelse och dragit fram den i förgrunden. I bakgrunden står däremot de två heliga fäderna, något vända mot centrum och med öppna skriftrullar i handen.¹⁷ Förklaringsikonen svävar i ett moln ovanför byggnaderna. Kristus har som i västerländsk hagiografi avbildats naturalistiskt, snarast efter förebild av Rafael.

Von Dreiers kartbild förekommer också som självständig ikon.¹⁸ På denna har de heliga erhållit den plats som hagiografiskt tillkommer dem i förgrunden av bilden. De skildras som barhuvade åldringar med skriftrullar i handen. Klostrets byggnader har uppmålats mot en reducerad bakgrund och man fäster sig speciellt vid det höga klocktornet, som inte framträder lika betonat på von Dreiers bild. Upp till ses den välsignande Kristus, det enda som är kvar av von Dreiers ikontolkning.

Följande ikon¹⁹ fortsätter på den typ, som inletts av von Dreiers kartbild: klosterbyggnaderna ses från sydöst, klocktornet uppvisar fortfarande framträdande proportioner och av den rafaelloiska Förklaringsikonen återstår bara en molnkransad välsignande Kristus. Ikonen målades troligen under igumenen Innokentij (1801–1823). Vid denna tid, under början av 1800-talet utbyggdes klostret med en kvadrat som omfattade två nya kyrkor, en helig port och brödraskapets sjukhus.²⁰ På 1800-talet blev det vanligt att framställa Valamo kloster sett halvt uppifrån. Den ryktbare tecknaren och gravören A.N. Sjelkovnikov hade på 1820-talet slagit sig ned i Valamo kloster, där han nu på uppdrag av igumenen Jonatan (1823–1830)²² tecknade och graverade en vy av klostret,²³ en bild av de heliga fäderna Sergej och Herman²⁴ och ett antal arkitekturavbildningar.²⁵ På prospektet framträder klostret i hela sin rikedom.²⁶ Helheten från söder, huvudkyrkan och de två kringbyggda kvadraterna avbildas i detalj. Vad beträffar den omgivande naturen fästes en speciell uppmärksamhet vid strandbrinken och båthamnen med dess byggnader. Ovanför det hela ses i en molnkrans de två heliga fädernas gestalter enligt traditionell hagiografi och Krísti Förklaringsikon, som är utförd på västerländskt influerat manér.

Sjelkovnikov har alltså i sin klostervy uppmärksammat det omgivande landskapet och branten upp mot klostret får också i de följande ikonerna en central plats. Men perspektivet förändras och klostret ses nu inte mera från ovan, utan nedifrån uppåt, varvid centralmotiven kommer att utgöras av muren med dess huvudport, huvudkyrkan med sin kupol och klocktornet. En granskning av dessa ikoner visar, att förlagan utgjorts av en litografi, »Vy av Valamo kloster», som på 1810-talet ritats av Sergejev och stuckits av Tseskijn.²⁷

Efter 1848 vistades tidvis flera bemärkta ryska konstnärer i Valamo. Under nämnda år hade nämligen regelbunden båttrafik på Valamo inletts, och lärare och elever vid konstakademien i St Petersburg tävlade nu om att avbilda klosteröns storvulna landskap. Vid mitten av seklet hade nationella motiv stigit fram i förgrunden som ersättning för de tidigare riktningsgivande italienska landskapen.²⁸

Konstakademins adepter var i främsta rummet landskapsmålare, och bara ett fåtal av dem vågade sig på att föreviga de heliga fäderna Sergejs och Hermans hagiografi. Sonen till den kände petersburgske ikonmålaren M.S. Pesjehonov, Vasilij, fick dock av igumenen Damaskin (1839–1881) i uppdrag att måla ikoner för de kyrkor som stod under byggnad.²⁹ Han målade ikonostaserna för tre kyrkor och ritade också enligt uppdrag en ikon av de

heliga fäderna, vilken år 1853 utgavs som litografi.³⁰ Han avbildar här de två troskämparna enligt det redan traditionella mänstret stående på stranden. På Klostervikens andra strand höjer sig klostrets kupoler och upptill på ikonerna ses en i traditionell stil målad Förklaringsikon. I Pesjehonovs teckning förbindes alltså akademiska ideal med traditionell hagiografi. Bilden är klar och balanserad och kom att under närmast följande decennier bli förebild för både målade ikoner och gravyrer.

Ikonerna från slutet av 1800-talet och från 1900-talet

Under igumennen Damaskin utbyggdes klostret ytterligare och undergick genomgripande restaureringar och reparationer. Som en följd av klostrets tillväxt fattades på 1880-talet beslut om att uppföra en ny huvudkyrka. Som redan nämnt blev denna färdig under igumennen Gabriels era och invigdes i juni 1892.

Sedan denna kyrka tagits i bruk började den även uppträda på de heliga fäderna Sergejs och Hermans ikoner. På dessa nya ikoner har klosterlandskapet begränsats och endast några antydningar påminner om den forna klosterkvadraten. Det är alltid kyrkans sydfasad som avbildas och arkitekturens detaljer smälter samman till ett rytmiskt nät av lodräta och vågräta linjer.

Denna asketiska stil har anpassats till den teknik som tillämpades vid slutet av 1800-talet, då motiven målades med guldblandad oljefärg mot guldgrund.³¹ Vidare början nu klostergrundarnas ikoner framställas i serieproduktion, då det behövdes souvenirikoner för pilgrimerna. Sådana ikoner målades med glesa penseldrag och bara i ett fåtal färgnyanser, då det inte mera var tid att fördjupa sig i några rikare detaljer.

Klosterperioden på Valamo ändades under det andra världskriget och brödraskapet flyttade till nya omgivningar i östra Finland, till Papinniemi i Heinävesi socken. Här fortlever i Nya Valamo de heliga fäderna Sergejs och Hermans hagiografiska tradition, men på de nya ikonerna ser man nu den nya Förklaringskyrkan, som stod färdig år 1977.

NOTER

¹ Etymologin för ordet Valamo är oklar. Det har getts flere innebörder: 1. < fi. *varama* = bergigt land; 2. < ry. *volosa* = en hednisk gud; 3. < fi. *valantka* el. *valamka* = en sikart i Ladoga. Se Heikki Kirkinen, *Valamon luostarin synty ja varhaisvaiheet. Valamo ja sen sanoma*, Helsinki 1982. s. 25; V.R. Ryykin, *Valaam*. Petrozavodsk 1981, s. 9.

² Kirkinen, *op.cit.*, s. 27.

³ *Ibid.*, s. 26–27.

⁴ *Ibid.*, s. 27. I 1551 års hagiografi omtalas att »den 11 september företogs translationen av kvarlevorna efter våra heliga fäder Sergej och Herman, Valamo klostrets grundare, från Stora Novgorod till distriktet Karelén, till vår allranådigaste Frälsares kloster på ön Valamo i Nevasjön. Och deras ikon, Sergejs och Hermans, målades med välsignelse av vår heliga fader Johannes,

ärkebiskop av Stora Novgorod, den nye undergöraren.» Jfr text på ikon OKM (= ortodoxa kyrkomuseet) 227. — Vid sitt besök på Valamo år 1819 bestämde Alexander I att den helige Sergejs och Hermans årliga minnesdag skulle upptagas i den officiella kyrkokalendern. Ärkebiskop Paavali, Luostarikilvoituksen vaiheet Valamossa. *Valamo ja sen sanoma*, Helsinki 1982, s. 93.

⁵ Den hel. Sergejs text: "Bröder, varen hörsamma mot edra ledare och överheten". «Братие покайтесь благоверным царем и великим князем.» Den hel. Hermans text: "De tre solarnas ljus lovrpris vi rättroget, för den allraheligaste Treenigheten buga vi oss." «Трисолнечный светъ православно славимъ пресвятейшей троицу кланяемся.» Se Vesa-P. Takala — Petros ja Marja Sasaki, *Niin loistakoon teidän valonne*. Duplikat 1978, s. 16 o. 18. — Enligt reglerna för ikonmåleri skall vartdera av helgonen ha sin egen text. Uppg. av Hilikka Seppälä 11.1.1984.

⁶ Skemamunk, en till det sk stora skemat vigd munk, som helt har avsvurit sig världen, munkväsendets högsta steg. Skemamunkens dräkt karakteriseras av huvudbonaden, *kukullion*, och det korsprydda kläde, *anabon*, som hänger ned på bröstet. *Ortodoksisen kirkon liturgiikka*, Kuopio 1943, s. 137–142.

⁷ Intresset för landskaps- och porträttmåleri ökar under 1700-talet. Impulsgivande för de nya idealen är den västerländska konsten. Jfr t.ex. N.M. Tsegodajeva & D.G. Levitskij, *Istorija Russkogo Iskusstva*, t. VII. Moskva 1961, s. 40–92. Se även D. Rovinskij, *Russkija narodnyja kartinki II*. S.-Peterburg 1900, s. 486–487. På 1700-talet ökade tillverkningen av framställningar av kloster och andra heliga platser, med inriktning på den tilltagande pilgrimsströmmen.

⁸ OKM 227.34,3 × 44,2 cm. Målad efter äldre modell på 1800-talet. Mellan den hel. Sergej och den hel. Herman står den hel. Nikolaos. Överst Gudsmoderns orantikon i litet format.

⁹ Larisa Mustonen, Rakennushistoriallisia tapahtumia, *Valamo ja sen sanoma*. Helsinki 1982, s. 63.

¹⁰ Ibid., s. 63.

¹¹ Ibid., s. 64.

¹² Ibid., s. 66.

¹³ Igumen = klosterföreståndare.

¹⁴ Mustonen, op.cit., s. 66.

¹⁵ Ibid., s. 73.

¹⁶ OKM 1734 94 × 48 cm. Moritz von Dreiers karta från år 1798.

¹⁷ Skriftrullarnas text avviker från den ovan anförda. Den hel. Sergej: "Låtom oss fjärma oss från fienden och bosätta oss i ödemarken." «Се удалимся врага и водворимся в пустыню.» Den hel. Herman: "Allt vad gott och skönt är, men varen, bröder, tillsammans." «Се что добро и что красно, но ежеж ти братии вкупе.»

¹⁸ OKM 1515. 31,5 × 27 cm. Slutet av 1700-talet.

¹⁹ OKM 1815. 22,5 × 27,2 cm. Början av 1800-talet.

²⁰ Ärkebiskop Paavali, op.cit., s. 93. Mustonen, op.cit., s. 68, daterar felaktigt den heliga porten till början av 1840-talet.

²¹ A.M. Sjelkovnikov, f. 29. 11. 1788. Se D.A. Rovinskij, *Podrobnij slovar' russkih graverov XVI–XIX vv.* Sanktpeterburg 1895, s. 757.

²² Mustonen, op.cit., s. 66.

²³ OKM 229. 50 × 38,8 cm.

²⁴ Rovinskij, op.cit., s. 757.

²⁵ Mustonen, op.cit., s. 66 och OKM ritningsarkiv Valamo nr 298.

²⁶ Det kan nämnas, att Alexander I vid sitt besök på Valamo upphöjde klostret till kloster av första klass.

²⁷ G.S. Sergejev (1770–1816) hade som armétopograf färdats på olika håll i landet och vistats både i Valamo och Konevits' kloster. Hans arbeten spreds i ett stort antal grafiska blad, som utförts av den kände gravören I.V. Tseskij (1777–1848). Se V.M. Agapov & T.A. Hakkarainen, *Hudozniki na Valaame*, Petrozavodsk 1978, s. 4; Rovinskij, op.cit., s. 741.

²⁸ Agapov & Hakkarainen, op.cit., s. 4–5.

²⁹ Ikonerna för ikonostasen i Alla Helgons kapells (*skita*) underkyrka, den nedre ikonraden för ikonostasen i Alexander från Svir's kapell och ikonerna för underkyrkan i Johannes Förelöparens kapell. Se *Valaamskij monastyr'*, Sanktpeterburg 1864, s. 247, 252 och 256. — V.M. Pesjehonov

var en erkänd konstnär i Sankt Petersburg vid mitten av 1800-talet; se A.V. Bakusinskij, *Iskusstvo Paleha*. Moskva–Leningrad 1934, s. 254.

³⁰ OKM 860. 38 × 29 cm. Stucken av P. Borrel efter Pešehonovs förlaga och tryckt under igumenen Damaskins tid 1853 på försorg av A. Münster.

³¹ Helena Nikkanen, Ikonimaalaus ja restaurointityöskentely. *Valamo ja sen sanoma*, Helsinki 1982, s. 255–256; Agapov–Hakkarainen, op.cit., s. 14.